

Հ Ե Ն Ր Ի Կ Ի Բ Ս Է Ն *)

Իրսէն և իր հակառակորդները.—«Ժողովրդի քեցամիհն» (Դոկտոր Շտոկ-
մանի գիտը.—Հաուշտագ և Ֆոմսէն.—«Սերտ մեծամասնութիւնը».—Շտոկ-
մանի հացկատակ գիողմնակիցները.—Հրասպարակական ժողովը.—Շտոկ-
մանի ճառը.—Ժողովրդի թշնամին.—Շտոկմանի իղէալիզմը.—Շտոկման և
Իրսէն.— Իրսէնի ինդիվիդուալիզմը).—«Վայրի բողոք» (Իրսէնի յոռետե-
սութիւնը.—Վալուածատէր Վէրլէն և իր որդին.—Գրէգէրսի միամիտ իղէ-
ալիզմը.—Հիալմար Եկդալ.—Վալլի բողոք.—Բէլլինգ և Գրէգէրս.—Հէդվիգ.
—Գրէգէրսի հրատթափութիւնը.—Բէլլինգի փիլիսոփայութիւնը.—Իրսէն հա-
կաիղէալիստ)։

X

«Նօրայի» և «Ուրուականների» մէջ Իրսէն հասարակական
կարգերի անխնայ քննադատն էր. իր խիստ ճշմարտասէր վե-
րաբերմունքը, ինչպէս նկատեցինք, զանազան շրջաններում
յուզմունքի և զայրոյթի փոթորիկ առաջացրեց։ Ծանծաղամիտ
և անհետատես ձեւապաշտների համար նա «անբարոյական» էր,
ընտանեկան և հասարակական սրբութիւններ արատաւորող
Բայց շատ քչերն էին ընդունակ ըմբռնել «անբարոյական» դրա-
մատուրգի մէջ մարմնացած խորին բարոյականութիւնը, զգալ
նրա սիրտն ալեկոծող անհուն տառապանքի փղձկոցը և այն օ-
րինակելի նախանձախնդրութիւնը, որ նա տածում էր յէպի-
հասարակական իսկական սրբութիւնները, որոնք իրանց ներ-
քին արժանաւորութիւնը և վսեմ իմաստը կորցնելով՝ դարձել
էին անկենդան, վտանգաւոր և մեռելաշունչ։ Սակայն անհաու-
կացողների յամառ ընդդիմադրութիւնը, պարսաւանքը և թըշ-
նամութիւնը անկարող էին նրան մազաչափ անգամ չկղել իր
նպատակից. ընդհակառակը՝ ճշմարտութեան, մաքուր բարոյա-
կանութեան և անխարդախ իղէալիզմի պրօպագանդան նա ար-

*) 8հ'ս «Մուրճ» № 4.

ւելի վառվառն և բարձրակոչ ոգեւորութեամբ էր առաջ տանում, եթէ անգամ դա «ձայն բարբառոյ յանապատի» մնար։ Ապացոյց այն դրաման, որ լոյս տեսաւ «Ուրուականներից» մի տարի յետոյ՝ 1882-ին»—Դօկտօր Շտօկման» կամ «Ժողովրդի բրեւամիտ» («En Folkefjende»)։ Լինելով մի ընտիր ստեղծագործութիւն՝ սա միաժամանակ մի նոր նետ էր, մի ուժգին հարուած, որ բղխում էր անխոնջ և բազմադիւն դրամատուրգի գրչի տակից։

Բժիշկ Օտտօ Շտօկման իր հայրենի քաղաքի վարկը և նշանակութիւնը բարձրացնելու համար մի մեծ ծրագիր է յղանում—այդտեղ հանքային ջրերի մի բուժարան հիմնել։ Իր եղբայրը՝ Հանզ, որ քաղաքագլուխ էր այդ նոյն քաղաքում, ըմբռնելով Օտտայի ծրագրի գործնական խոշոր նշանակութիւնը՝ իսկոյն ձեռնարկում է դրա իրագործմանը—հիմնում է բաժնետեւրական մի ընկերութիւն, որ և ժամանակին գլուխ է բերում բուժարանի ինքիւրը։ Քաղաքագլուխը ընտրւում է նորահաստատ հիմնարկութեան վերատեսուչ, իսկ իր եղբայրը՝ նրա գլխաւոր բժիշկ։ Այսպիսով բուժարանը չուտով դառնում է քաղաքի «առաջնակարգ կենսական մի ֆակտօր»—որովհետեւ օրըստօրէ մեծանում է օտարականների ու եկուոր հիւանդների հոսանքը, բարձրանում է թէ աների և թէ կալուածների գինը։

Քաղաքագլուխը իր մտերիմ համայնքի մէջ իրան շատ երջանիկ է զգում—«Ընդհանրապէս մեր քաղաքում տիրապետում է մի առողջ ոգի, իրար հետ վարուելու, յարմարուելու ընդունակութիւն—իսկական քաղաքայիական զգայմունքը, և այս նրանից է առաջ գալիս, որովհետեւ մի մեծ, ընդհանուր գործ, որ հաւասարաչափ շահեկան է բոլոր լաւ տրամադրուած քաղաքացիների համար» (խօսքը բուժարանի մասին է)։

Սակայն ի մեծ դժբախտութիւն թէ բաժնետէրերի և թէ ընդհանրապէս ամբողջ քաղաքի՝ դօկտօր Շտօկման տարիներից յետոյ մի «մեծ դիւտ» է անում—այն շքեղ, մեծածախս բուժարանը, որ քաղաքի «կենսական նեարզն» էր համարւում, «թոքերը», «արիւնաբաշխ երակը»—նա այժմ յայտարարում է «ժանտախտի մի բոյն», «թոնաւորուած մի որջ» և «վերին աստիճանի վատառողջ», որովհետեւ իր անյարմար դիրքի պատճառով՝ վարակուել էր միլիօնաւոր «բացիլներով»։ Մի նշանաւոր քիմիկոսի հաստատութեամբ համոզուելով իր այս գիւտի մէջ՝ նա վճռում է այդ երեւան հանել Շտօկման այն կարծիքի է, որ բացիլները անհետացնելու և բուժարանը նորից պիտանի դարձնելու համար ամբողջ ջրաբաշխական դիրքը պէտք է փոխուի։ Նրա կինը՝ Եօհաննան և անդրանիկ զուստը՝ Պետրան

լսելով այս անակնկալ գիւտի մասին՝ մի կողմից զարմանքի, միւս կողմից երկիւղի մէջ են և անընդունակ են բժշկի սրտագին ուրախութեանը մասնակից լինել:

Տեղական ազատամիտ թերթի խմբագիր Հաուշտադ և գլխաւոր աշխատակից Բիլլինգ, որոնք Շտոկհոլմի մօտ ճաշի էին եկել, լսելով բժշկի այս նշանաւոր յայտնագործութեան մասին՝ մտածում են իսկոյն օգուտ քաղել դէպքից: Խմբագիրը խնդրում է նրանից թոյլ տալ իր թերթում մի լուր տպել այդ մասին, որպէս զի «հասարակութիւնը որքան կարելի է շուտ իրազեկ լինի դրա վերաբերմամբ»: Իսկ գլխաւոր աշխատակիցը նկատում է — «Պարոն բժիշկ, այժմ դուք միանգամից քաղաքի առաջին մարդը դարձաք» — «Ա՛խ, ինչ էք ասում. իսկապէս ես իմ պարտականութիւնն եմ միայն կատարել. ես մի բախտաւոր զանձ գտնող եմ և ուրիշ ոչինչ» — պատասխանում է Շտոկհոլմն:

Բայց մի փոքր յետոյ Հաուշտադը աւելի է առաջ գնում — «Ձեզ՝ իբրեւ մի բժշկի և գիտնականի՝ ջրային ձեռնարկութեան այս դէպքը թւում է իբրեւ բացառիկ մի երևույթ: Ես կարծում եմ, որ ձեր մտքովն անգամ չէ կարող անցնել, որ սա մի օղակն է միայն զանցառութիւնների մի ամբողջ շղթայի... Երէկ դուք նկատեցիք, որ ջուրը հողի տակ գտնուող զանազան փտած նիւթերից ապականուել է»:

— «Այո, դրա պատճառն անկասկած վերելի թունաւորուած ճահիճն է»:

— «Ներեցէք, պարոն բժիշկ, ես հաւատացած եմ, որ դա առաջ է գալիս մի բոլորովին ուրիշ ճահիճից»:

— «Այդ ինչ ուրիշ ճահիճ է»:

— «Այն ճահիճը, որի մէջ ընկղմած է մեր ամբողջ հասարակական կեանքը»:

— «Բայց, պարոն Հաուշտադ, այդ ինչ խօսքեր են»:

— «Բոլոր քաղաքային գործերը հետզհետէ կենդրոնացել են բացառապէս մի խումբ աստիճանաւորների և մոլեռանդ բիւրօկրատների ձեռք»:

— «Բայց դրանք բոլորը աստիճանաւորներ չեն»:

— «Կամ աստիճանաւորներ են կամ թէ նրանց բարեկամներ և կուտակիցներ: Միայն հարուստները, միայն հին նշանաւոր անուն ունեցողներն են վարում ղեկը... Երբ ես ձեռք բերի իմ թերթը՝ միտքս էի դրել ջարդել այս հին, յամառ տուգների ոյժը... Ինձ նման՝ ժողովրդական ուղղութեան պատկանող մի խմբագիր այսպիսի յարմար առիթ չը պէտք է ձեռքից բաց թողնէ: Ժամանակ է տիրապետողների անսխալականութեան

առակին վերջ տալու... Քաղաքագլխին ես չէի ուզենայ զիպչել, որովհետև նա ձեր եղբայրն է. բայց գիտեք ի հարկէ, որ ձեր մարտութիւնը զանազան նկատումներէյ հեռու է...

—Անտարակոյս, ինքնըստինքեան հասկանալի է... բայց...

—Դուք չը պէտք է իմ մասին վատ մտածէք, ես ոչ աւելի եսական եմ և ոչ փառասէր քան թէ ուրիշ շատ մարդիկ... Ինչպէս գիտեք ես ժողովրդից եմ դուրս եկել և այսպիսով առիթ եմ ունեցել զիտելու թէ հասարակ մարդուն ինչն է ամենից աւելի պակասում—որ նա հասարակական գործերի ղեկավարութեան մէջ մասնակցութիւն պէտք է ունենայ, պարոն բժիշկ, Միայն սրանով կը զարգանան նրա ընդունակութիւնները, նրա ինքնագիտակցութիւնը և պարտաճանաչութեան զգացմունքը... Այո, մի հրապարակախօս իրան ծանր պատասխանատուութեան է ենթարկում եթէ ամբողջին, «փոքրերին», ճնշուածներին սթափեցնելու առիթը ձեռքից բաց է թողնում: Մեծերի բանակը ինչ ուզում է թող մտածէ... բաւական է, որ իմ խիղճը մաքուր լինի:

—Ճիշտ է, ճիշտ է, սիրելի Հաուշտադ, միայն թէ մեր սրտերը մաքուր լինին...»:

Այս «ժողովրդասէր» հրապարակախօսի իսկական գոյնը մենք չուտով առիթ կ'ունենանք տեսնելու:

Համարեա նոյն ոճն է բանեցնում նաեւ տպարանատէր, «Տանտէրերի ընկերութեան» նախագահ և «Չափաւորութեան ընկերութեան» գործակալ Թօմսէն: Նա էլ է իր ինքնակամ աշակցութիւնն առաջարկում Շտոկհոլմին—«Դուք ոչ մի վնաս չէք անի, եթէ մեզ՝ փոքրիկ քաղաքացիներին իբրեւ պահեստի ոյժ ձեր յետեւն ունենալ: Այստեղ, քաղաքում մենք որոշ չափով կազմում ենք մի սեռ մեծամասնութիւն»: Նա յայտնապէս խոստովանում է, որ «փոքրիկ քաղաքացիների» համար բուժարանի հարցը կենսական մեծ նշանակութիւն ունի: Բայց Թօմսէն, ինչպէս ամեն ղէպքում, հետեւաբար և զիմադրական ոյժ կազմելիս չափաւորութեան կողմնակից է, որովհետեւ «չափը պահպանել—սա քաղաքացիական առաջին առաքինութիւնն է»: Այս նոյն հետեւողականութեամբ նա խորհուրդ է տալիս Հաուշտադին հեռու մնալ իր թերթում «ուժեղ հարուածներ» տալուց—«լսէք ինձ», ասում է նա, «որովհետեւ կեանքի դպրոցից ես բաւական փորձառութիւն եմ ձեռք բերել: Այն ինչ Հաուշտադ իր ապագայ արժանաւոր դաշնակցին՝ Թօմսէնին դասում է նոյնպէս այն մարդկանց շարքը, որոնք «ճահճումն են ընկըմած», որովհետեւ նա մեղի է և անհամարձակ:

Երբ Պետրան խորհրդաւոր կերպով հարցնում է—«Հայրիկ, այժմ ի՞նչ է տեսելու հօրեղբայր Հանգը» —այն ժամանակ Շտոկման միամտութեամբ պատասխանում է—«Ի՞նչ պէտք է ասէ, սրտանց պիտի ուրախանայ, որ մի այսպիսի կարեւոր ճշմարտութիւն հրապարակ հանուեց»:

Սակայն բարեմիտ բժիշկը չափազանց սխալւում էր: Քաղաքագլուխ-եղբայրը այն տեսակ տիպերից չէր, որի սիրտը ճշմարտութեան արեւից հրճուէր: Տեսնուելով իր եղբոր հետ՝ նա մի կողմից կասկած է յայտնում թէ բուժարանի դրութիւնը այնպէս վտանգաւոր լինի, ինչպէս Օտտօն է նկարագրում, միւս կողմից մատնացոյց է անում այն անագին ծախսերը—մի քանի 100,000 քրօն—որոնց պէտք է ենթարկուի քաղաքը բուժարանի գիրքը փոխելիս: Բայց դօկտօր Շտոկման թախանջում է իր եղբոր հոգին, զգում է թէ ինչն է նրան վախեցնում—բուժարանի ներկայ դրութեան իսկական հեղինակը նա էր. իսկ այս տեսակ մի ծանր, պատասխանատու սխալ նա չէր կամենում իր վրայ վերցնել: Բայց և այնպէս քաղաքագլուխը բաւական բացօթիտ կերպով խոստովանում է—«Եթէ հէնց այդպէս լինէր, եթէ ես մի յայտնի վախկոտութեամբ իմ գիրքը պաշտպանէի—դա յամենայն դէպս տեղի է ունենում քաղաքի շահերի համար: Առանց բարոյական հեղինակութեան ես անկարող եմ գործերը այնպէս վարել, ինչպէս դա անհրաժեշտ է ընդհանուր բարեկեցութեան համար: Այս և ուրիշ շատ պատճառներով ես այն կարծիքի եմ, որ քո գրութիւնը չը պէտք է ներկայացուի բուժարանի վարչութեանը: Ընդհանրութեան շահի համար գործը պէտք է մեր մէջ մնայ, յետոյ ես դա զբաղմունքի առարկայ կը դարձնեմ և ծածուկ կերպով ինչ ջանք որ հարկաւոր է գործ կը գնենք, բայց այս անախորժ դէպքի առիթով ոչինչ, ոչինչ չը պէտք է հրապարակ հանուի»:

—Սակայն դա այլեւս չի կարելի արգելել, սիրելի Հանգ:

—Պէտք է արգելուի:

—Անկարելի է, ասում եմ. արդէն շատեր տեղեակ են այդ բանին... Ազատամիտ, անկախ մամուլը կը մտածէ այդ մասին իր պարտականութիւնը կատարել:

—...Դու մի անհանգիստ, կռուաւէր և խռովարար ընտւորութիւն ունես. բացի դրանից մի վատ սովորութիւն հրապարակով զանազան հնարաւոր և անհնարին բաների մասին գրել: Հազիւ մէջդ մի յանկարծակի միտք է յղացել և ահա իսկոյն լրագրական յօդուածի կամ մի ամբողջ բրօշիւրի նիւթ պէտք է դարձնես»:

—Այո, բայց միթէ իւրաքանչիւր քաղաքացու պարտակա-

նութիւնը չէ մի նոր միտք ունեցած դէպքում այդ բանը հաղորդել հասարակութեան:

—Ա՛յ, հասարակութիւնն ի՞նչ կարիք ունի նոր մտքերի, հին, ընդունուած մտքեր արդէն նրան կատարելագէտ բաւական են:

Այնուհետեւ քաղաքագլուխն այնքան առաջ է գնում, որ յայտնապէս պահանջում է իր եղբորից «վարչութեան գաղտնիքի» առիթով տարածուած լուրերը հրապարակով հերքել եւ նոյն իսկ ջուրը նրկորդ անգամ հետազօտելիս «մի ուրիշ հետեւանքի հասնել»: Իսկ երբ Շտօկմանը իր զայրոյթն է յայտնում եւ իր «համոզմունքիցն» է խօսում՝ այն ժամանակ քաղաքագլուխը նկատում է.

—«Իբրեւ պաշտօնեայ դու իրաւունք չունես մասնաւոր համոզմունք ունենալ:

—Եւ իրաւունք չունեմ...

—Իբրեւ պաշտօնեայ, ասում եմ ես. իբրեւ մասնաւոր մարդ՝ դա ուրիշ հարց է: Բայց իբրեւ բուժարանի ստորադրեալ պաշտօնեայ դու իրաւունք չունես արտայայտել մի այնպիսի կարծիք, որին քո մեծաւորները համաձայն չեն»:

—Արդէն շատ հեռու ես գնում: Իբրեւ բժիշկ, իբրեւ գիտնական ես իրաւունք չը պէտք է ունենամ...

—Խնդիրն այստեղ դուռ գիտնական չէ, այլ աւելի բարդ, դա մի տեխնիքական-տնտեսական հարց է:

—Ստանան տանի, ինձ համար բոլորովին մի եւ նոյն է: Եւ աղաւ եմ ամեն հարցի մասին արտայայտուելու բոլորի առաջ:

—Խնդրեմ, սակայն բուժարանի նկատմամբ—երբէք, այդ ես արգելում եմ քեզ:

—Դուք արգելում էք ինձ... ձեզ պէս մարդիկ, որոնք...

—Եւ արգելում եմ քեզ—եւ քո բարձրագոյն մեծաւորը, եւ եթէ ես քեզ արգելում եմ՝ դու պէտք է հնազանդուես:

—Հանգ, ճշմարիտ, եթէ եղբայրս չը լինէիր...

Այս ընդհարումից յետոյ դօկտօր Շտօկման վճռում է արդէն հրապարակ դուրս գալ: Նա պատրաստում է մի կրակոտ յօդուած, որ եւ անյապաղ պէտք է լոյս տեսնէր Հառւշտադի օրգանում: Բայց քաղաքագլուխը սրա դէմն էլ է առնում. նա անձամբ գնում է սպարան եւ գործին միանգամայն ուրիշ ընթացք է սալիս: Նրան յաջողում է ոչ միայն յօդուածի լոյս տեսնելն արգելել, այլ եւ Թօմսէնին եւ Հառւշտադին իր կողմը գրաւել: Թէ մէկը եւ Թէ միւսը միայն անձնական շահերից զրդուած խոստացել էր իր աշակցութիւնը դօկտօր Շտօկմանին: Թօմսէն

երբ տեղեկանում է քաղաքագլխից թէ բուժարանի վերաշինութիւնը խոշոր ծախսեր է պահանջում և որ այդ ծախսերի մի մասը տանտէրերի վրայ պէտք է ծանրանայ—բոլորովին փոխում է իր գոյնը։ Այս անախորժ տեղեկութիւնից առաջ նա արդէն ուղղակի խոստովանում էր—«թէն սիրտս դեռ ժողովրդին է պատկանում, բայց խելքս, խոստովանում եմ, հակուած է դէպի իշխանաւորները»։ Իսկ Հառուշտադ նոր հովերի ազդեցութեան տակ՝ ահա թէ ինչ է ասում Շտօկմանին—«Պարոն բժիշկ, դուք ձեր գործը սխալ կերպով էիք ինձ ներկայացրել։ այս պատճառով էլ ես չեմ կարող ձեզ օգնել»։ Եւ նա իր թերթում քաղաքագլխի «մեղմացնող» բացատրութիւններին է միայն տեղ տալիս։

Դօկտօր Շտօկման իր նենգամիտ կողմնակիցների այս վարմունքը տեսնելիս՝ վճռում է հրապարակական մի ժողովում բերանացի յայտնել իր ասելիքը։ Բայց ժողովի նախագահը՝ Թօմսէն հէնց ինքն է առաջարկում արգելել Շտօկմանին բուժարանի վերաբերմամբ որևէ խօսք ասել—«... Ես էլ այն կարծիքի եմ, որ բժիշկ Շտօկմանի ազիտացիան մի յետին միտք ունի։ Նա խօսում է բաղանիքի մասին, բայց նրա իսկական նպատակը տեղական յեղափոխութիւն առաջացնելն է—նա կամենում է քաղաքային վարչութիւնը ուրիշներին յանձնել»։ Բայց որովհետև Թօմսէնի կարծիքով «չափաւորութիւնը քաղաքացիական առաջին առաքինութիւնն է»—այդ պատճառով նա իսկոյն ասելացնում է—«Պարոն բժիշկի ազնւութեանը ոչ ոք չէ կասկածում—այս մասին բոլոր ներկայ եղողները մի կարծիքի պէտք է լինեն»։ Ես էլ ինքնավարութեան բարեկամն եմ, բայց խնդիրը այնպէս չը պէտք է դրուի, որ հարկ վճարող քաղաքացիները մեծ ծախսերի ենթարկուեն»։

Այնուհետեւ խօսում է Թօմսէնի դաշնակիցը՝ խմբագիր Հառուշտադ—«... Բոլորովին անկասկած է, որ ներկայ հարցում պարոն բժիշկը դէմ է ընդհանուր կամքին և հասարակաց կարծիքին»։ Բայց, պարոններ, ինչ է մի խմբագրի առաջին և զլխաւոր պարտականութիւնը—միթէ դա նրանում չէ կայանում՝ միշտ իր ընթերցողների հետ համերաշխութեամբ գործել, միթէ նա մի, այսպէս ասած, լուռ յանձնարարական չէ ստացել անդադար և անվհատ կերպով իր համախոհների բարեկեցութեան մասին մտածել։ Կամ գուցէ ես սխալւո՞ւմ եմ»։—«Ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ, խմբագիր Հառուշտադ իրաւունք ունի»—պատասխանում են բազմաթիւ ձայներ։

Վերջապէս խօսքը տրւում է դօկտօր Շտօկմանին։ Նա սկզբից յայտնում է, որ մտադիր չէ բաղանիքի կեղտոտութիւն-

ների մասին խօսել, այլ աւելի կարեւոր հարցերի, աւելի մեծ գիւտերի մասին: Մեր հոգեկան կեանքի բոլոր աղբիւրները թունաւորուած են, մեր ամբողջ քաղաքացիական հասարակութիւնը ստուգեալն ժանտածին հիմքի վրայ է կանգնած»—ահա Շտոկմանի «մեծ գիւտը»:

Նա խօսում է պաշտօնեաների «ծայրայեղ բթամտութեան» մասին: Բայց այն կարծիքի է, որ այս դասակարգը դեռ չէ հասարակութեան ամենամեծ թշնամին—«ճշմարտութեան և ազատութեան ամենավտանգաւոր ոտխը սեռս մեծամասնութիւնն է»: Իսկ երբ Հաուշտադ նկատում է թէ՛ «իրաւունքը մեծամասնութեան կողմն է» և Բիլլինգը՝ «նոյնպէս ճշմարտութիւնը»—այն ժամանակ Շտոկման պատասխանում է «Իրաւունքը երբէք մեծամասնութեան կողմը չէ... և ո՛վ է կազմում մի երկրի մեծամասնութիւնը—խելօքները թէ յիմարները: Կարծեմ բոլորս համակարծիք ենք այն բանում, որ ամբողջ երկրագնդի վրայ մեղ չըջապատող գերազանց մեծամասնութիւնը յիմարներն է բաղկացած: Սակայն երբէք չէ կարող արդարացի լինել, որ յիմարները խելօքների վրայ իշխեն (աղմուկ, աղաղակ): Այո, այո, աղաղակել կարող էք, բայց ինձ հերքել—երբէք: Մեծամասնութիւնը ոյժ ունի—տարաբախտաբար—բայց ո՛չ իրաւունք: Ես և մի քանի սակաւաթիւ անհատներ ունենք իրաւունք. փոքրամասնութիւնն ունի միշտ իրաւունք (Հաուշտադը նկատում է—«եթէ բժիշկը արիստօկրատ չէ, այն ժամանակ մի յեղափոխական է»): Այո... ևս մտադիր եմ կռիւ մղել այն ստուգեալ դէմ թէ մեծամասնութիւնը ճշմարտութեան տէրն է: Ի՞նչ են այն ճշմարտութիւնները, որոնց շուրջը սիրում է համախմբուել մեծամասնութիւնը: Դրանք շատ վաղեմի և արդէն հնացած ճշմարտութիւններ են: Իսկ երբ մի ճշմարտութիւն շատ է հասնում՝ արդէն առաջնորդում է զէպի ստուգեալ շաւիղը...»: Եւ նա այս հնացած, «ժառանգական» ճշմարտութիւններից ի միջի այլոց մատնանիչ է անում այն վարդապետութիւնը թէ ամբոխը, խուժանն է ժողովրդի կորիզը—նոյն իսկ հէնց ինքը ժողովուրդը:

Այնուհետեւ նա իր նետերն ուղղում է հասարակութեան բարձր խաւերի դէմ և առանձնապէս մերկացնում է իր եղբոր դէմքը, որի մէջ նա «շատ քիչ ազնիւ և ազատամիտ» գծեր է տեսնում:

—«Ուրեմն ընտրեալներն են իսկական ազատամիտները»—նկատում է Հաուշտադ՝ համարելով դա մի բոլորովին նոր գիւտ:

—Այո, դա էլ իմ նոր գիւտերից մէկն է: Բայց էլի մի

ուրիշ բան—այդ այն է, որ ազատամտութիւնը համարեալ նոյնա-
նիշ է բարոյականութեան հետ»—պատասխանում է Շատկման
և աններելի է գտնում Հաուշտադի թերթի այն ամենօրեայ
քարոզը թէ՛ «Ամբոխը, «սերտ մեծամասնութիւնն է» միայն,
որ ազատամտութիւնը և բարոյականութիւնը կապալով է
վերցրել և որ ապականութիւնն ու հոգեկան կեղտը միայն
կուլտուրայի թարախն է»—ճիշտ այնպէս ինչպէս կաշեգործա-
րաններից հաւաքուած կեղտը բաղանիքում—«բարեբաղդաբար
մի հին, ժողովրդական ստուերին է թէ՛ կուլտուրան անբարոյ-
ականացնում է։ Ո՛չ, բթամտութիւն, աղքատութիւն և զըր-
կանք, մի խօսքով կեանքի ամբողջ թշուառութիւնը—սրանք են
բոլոր ապականութիւնների պատճառը... թթուածնի պակա-
սութիւնը թուլացնում է խիղճը. և մեր քաղաքի շատ և շատ
տներում թթուածնի պակասը չափազանց է, որովհետեւ ամ-
բողջ սերտ մեծամասնութիւնը այնքան անխիղճ է, որ քաղաքի
բարգաւաճումը կամենում է ստուերեան և խաբեբայութեան
ճախճախուռի վրայ կառուցանել»:

—Քաղաքացիներից կազմուած մի ժողովի չէ կարելի
այնպիսի վիրաւորանք հասցնել»—նկատում է նախագահը՝
Թօմսէն:

—Ես առաջարկում եմ ճառախօսին զրկել ձայնի իրա-
ւունքից—վրայ է բերում մի պարոն:

—Այո, այո, դա ամենալաւը կը լինի. ձայնից զրկել—ար-
ձագանք են տալիս շատերը:

—Այն ժամանակ ես հրապարակներում կը բարձրացնեմ
ճշմարտութեան աղաղակը. օտար թերթերին կը հասցնեմ և
թող ամբողջ երկիրն իմանայ թէ ինչ է տիրում մեզսնում—
խօսում է դօկտօր Շատկման:

—Այնպէս է երեւում, կարծես պարոն բժիշկը կամենայ
մեր քաղաքը կործանել—նկատում է Հաուշտադ:

—Ես այնքան եմ սիրում իմ հայրենի քաղաքը, որ աւելի
շուտ կուզենայի նրան կործանել քան թէ ակնատես լինել,
որ նա ստուերեան ճանապարհով յառաջադիմէ:

—Սա արդէն չափազանց է—նկատում է Թօմսէն:

—Ով որ մի ամբողջ քաղաքայիական համայնք կործանել
է կամենում, նա այդ համայնքի թշնամին է—բարձրաձայն ա-
ղաղակում է Հաուշտադ:

—Ո՛չ—պատասխանում է Շատկման աւելի տաքացած—
նրանք, ովքեր ստուերեան մէջն են ապրում պէտք է բնաջինջ
լինեն՝ ինչպէս փնտաւար կենդանիներ. Դուք վերջապէս կա-
պականէք մեր ամբողջ հայրենիքը և այն գրութեան կը հաս-

յնէք, որ արժանի կը լինի կործանուելու: Իսկ եթէ խնդիրն այդտեղ հասնի՝ այն ժամանակ ես բոլոր սրտովս կասեմ—Թող կործանուի ամբողջ հայրենիքը, թող այս ամբողջ ժողովուրդը ընաջինջ լինի»:

—Սա նշանակում է խօսել իբրեւ ժողովրդի մի քեցամի— նկատում է ամբոխի միջից մէկը:

—Լսէք, լսէք, այսպէս է խօսում ժողովրդի ձայնը—հըրճուանքով մատնանիչ է անում աղատամիտ թերթի գլխաւոր աշխատակիցը:

—Այո, այո, նա ժողովրդի թշնամին է, նա ատում է իր հայրենի քաղաքը, իր ամբողջ ժողովուրդը—աղաղակում է ամբողջ բազմութիւնը:

Եւ նախագահի առաջարկութեամբ ժողովը դօկտօր Շտօկմանին պաշտօնապէս յայտարարում է «ժողովրդի քեցամի»:

Բայց կատաղի ամբոխը սրանով չէ բաւականանում: Նոյն դիշերը բժշկի տան առաջ խմբուած՝ քարեր են արձակում նրա վրայ: Այս քարերը նա իբրեւ օրբութիւն կամենում է պահել, որպէս զի իր մահուանից յետոյ նրա Ֆրիդբերիկ և Վալդէր որդիները ժառանգեն:

Հալածանքը «ժողովրդի թշնամու» դէմ» աւելի և աւելի է սաստկանում: Նրան հրաժարեցնում են իր պաշտօնից, որդիներին արձակում են դպրոցից, մինչեւ ակ շատերը հրաժարում են նրան ընկալարան տալ քաղաքում:

Այս դրութեան մէջ Շտօկման երբեմն մտածում էր գաղթել իր հայրենի քաղաքից, բայց յետոյ վճռականապէս թողնում է այդ միտքը, որովհետեւ նա այժմ իրան զգում է «քաղաքի ամենատեղ մարդը»: Նա մնում է նոյն տեղը ոչ միայն ապացուցանելու իր ոյժը, այլ և հաստատելու այն անկեղծ սէրը, որ նա տածում էր դէպի իր հայրենի քաղաքը: Նա դառնում է աղքատների բժիշկը. և հէնց այն դահլիճում, ուր կատաղի ամբոխը նրան «ժողովրդի թշնամի» յայտարարեց, նա իր աննշան հարստութեամբ հիմնում է մի դպրոց—որբանոց, որի հոգատարութիւնը նա իր կնոջ և բարեկիրթ զաւակների հետ է բաժանում:

Ինչպէս տեսանք, դօկտօր Շտօկման ամբողջ դրամայի ընթացքում մի քանի «գիւտեր» է անում. սակայն իր դէմ յարուցուած ընդհանուր հալածանքի բովից նա խլում է ամենանշանաւոր գիւտը.—«Աւիաւրհիս ամենաուժեղ մարդը նա է, ով ուր մեռակ է»:

Իրաւն Շտօկմանի տիպով ճշմարտութեան պաշտամունքը գազաթնակէտին է հասցնում: Շտօկման մի իդէալիստ է բառի

բուն նշանակութեամբ. յանուն ճշմարտութեան նա չէ խուսափում և ոչ մի զոհաբերութիւնից: Թէ նա որքան մոլեռանդ էր իր իդէալիզմի մէջ՝ սա երեւում է այն նշանաւոր փորձից, որին նա ենթարկում է վերջին գործողութեան մէջ: Շտովմանի աները՝ կաշեգործ Նիլս Վորզէն, որ մի քանի անձնական հաշիւների պատճառով սկզբում դէմ էր քաղաքագլխին և խորախուսում էր իր փեսային—լսելով վերջինիս ճառում ակնարկներ «կաշեգործարանների» մասին՝ վերաւորում է և Շտովմանի սկսած արշաւանքին վերջ տալու համար մի խորամանկ հնարագիտութեան է դիմում—նա իր աղջկան՝ Շտովմանի կնոջը՝ հասնելիք ամբողջ հարստութեամբ գնում է բուժարանի բժշներէրը և յայտնում է Շտովմանին, որ եթէ նա բուժարանի մասին տարածուած աննպաստ լուրերը չը հերքէ՝ այն ժամանակ այդ թղթերը կը կորցնեն իրանց նշանակութիւնը, իսկ եթէ հերքէ՝ ինքը կը դառնայ բուժարանի տէրը: Հաուշտագ և Թօմսէն լսելով այս պատմութիւնը շտապում են բժշկի մօտ, որովհետեւ ըստ նրանց տրամաբանութեան՝ վերջինս չատ «գործնական» է կելլ, ճշմարտութեան քօղի տակ բուժարանին տիրանալու խնդիրն է յաջողեցրել—նրանք կատարելապէս համոզուած էին, որ բժիշկը ընդունելու է իր աներոջ առաջարկը: Սակայն Շտովման այս ծանր փորձին էլ է դիմանում և պնակալէզ խմբագրին ու նրա դաշնակցին փայտի հարուածներով դուրս է չպրտում իր տնից:

Դօկտօր Շտովման մի մոլեռանդ ճշմարտասէր է. բայց նա ճշմարտութեան դատը հզօր կամքով և առնական ոյժով է պաշտպանում. նա հաւատում է այս մեծ սկզբունքի յաղթանակին: Անկասկած է, որ ամեն մի իդէալիստ իր խանդավառ զգացմունքով, իր հաւատացող ողու ջերմութեամբ որոշ չափով մի մեծ երախայի տպաւորութիւն է թողնում—Այսպէս է (մանաւանդ դրամայի սկզբում) դօկտօր Շտովման, մասամբ այսպէս էր նաեւ պաստօր Մանդէրս («Ուրուականներ») իր թէկուզ բացասական, բայց միամիտ իդէալիզմով: «Ինչպէս բաղդաւոր եմ զգում ինձ ամբողջ սրտովս, այն, մի հիմնալի զգացմունք է՝ երբ մարդ գիտակցում է թէ յիրաւի մի ծառայութիւն է մատուցել իր հայրենիքին, իր համաքաղաքայիններին»—Շտովմանի այս միամիտ և երախայական ոգևորութիւնը կարծես անհասկանալի է թւում Լիցմանին և յարգելի պրօֆէսօրը բուն դերմանական քաղաքացու տրամաբանութեամբ այսպիսի մի տարօրինակ նկատողութիւն է անում—«Շտովման պէտք է ամենից առաջ մի նախահաշիւ կազմէր» (բուժարանի վերաշինութեան համար): Այս տեսակ «նախահաշիւ» չէր նսե-

մացնի արդեօք Շտոկմանի բարձր իդէալիզմը, չէ որ նա պահանջում էր անպայման ճշմարտութիւն առանց կողմնակի նկատումների իսկ Ա. Հանդշտայն Շտոկմանի բնաւորութեան մէջ նկատում է մի տեսակ փառասիրութիւն, Բայց այս փառասիրութիւնը դատարկ, անբովանդակ չէ և ոչ էլ գիտաւորեալ. դա այն անարուեստ ինքնաբաւականութիւնն է, այն խանդավառ, երախայական ցնծութիւնը, որով պաշարում է ամեն մի իդէալիստ իր գաղափարական նուաճումների ընթացքում:

Դոկտոր Շտոկմանը Իբսէնի ստեղծած ամենահամակրելի առնական տիպերից մէկն է—նրա զրուածներում առհասարակ դրական տղամարդիկ հազուադիւս են: Պարզ է, որ հեղինակը Շտոկմանի մէջ զրել է իր բնաւորութիւնից և անձնական կեանքից շատ գծեր: Նա էլ իր հերոսի նման տարիներ ընթացքում անյողողղ հետեւականութեամբ մաքառում է յանուն ճշմարտութեան: Նա էլ է անխնայ կերպով մերկացնում իր հայրենակիցների քարացած և վտանգաւոր նախապաշարումները: Նա էլ է ատում «սերտ մեծամասնութիւնը», ոչխարական տրամադրութեամբ համակուած, ինքնուրոյնութիւնից զուրկ ամբօխին, որ իր ծանծաղ միջակութեամբ և հոգեկան զանդաւաշարօթութեամբ ամեն մի նոր և կենսունակ ոյժ խեղդամահ է անում, «չափաւորութեան» անգոյն կաղապարին է ենթարկում, որպէս զի նրանից բարձր չը կանգնի և նրա առաջ հայելի չը պահի... Նա էլ է անուղղակի կերպով յայտարարուել «ժողովրդի թշնամի»: Նա էլ անշուշտ իր առանձնութեան մէջ շատ անգամ խորհած կը լինի—«ամենատեժեղ մարդը նա է, ով որ մենակ է»:

Իբսէն անտարակոյս ինդիվիդուալիստ է: Թէև նրա տենչանքն է, որ «մենակ»-ների թիւը աճէ, գիտակցական ինդիվիդուալիստների շարքը բաղմանայ—այնուամենայնիւ այն նշանաւոր խօսքերը, որ նա զնում է Շտոկմանի բերանը՝ կեանքի դառն փորձերի և յախուռն գիպուածների հետեւանք են: Յայտարարելով իրան անհատականութեան կողմնակից՝ նա Նիցչէի նման «ստրուկներին» և «տէրերին» բարոյականութիւն չէ տարբերում: Ընդհակառակը՝ մենք տեսնում ենք, որ նրա հերոսը հէնց «ստրուկներին», զրկուածներին և ճնշուածներին է նուիրում իր անհատականութիւնը: Իբսէնի ինդիվիդուալիզմը առողջ է, կենսունակ. նա չէ սաւառնում դէպի առանձնութեան ցրտաշունչ բարձունքները և ոչ էլ բոմանտիկների նման «եսի» ինքնապատկերացման մէջն է որոնում իր հաճոյքը: Նա էլ շատ

լաւ է գիտակցում, որ «հանճարը եթէ միայնակ է՝ մի ապուշ է — եթէ անգամ նրա անունը Նապօլէօն լինի»:

Ինչպէս առհասարակ, այնպէս էլ ներկայ դրամայում գրաւիչ են կանացի տիպերը — Եօհաննան և Պետրան: Վերջինս որոշ աշխարհահայեացքի և ինքնուրոյն համոզմունքների տէր մի վարժուհի է, emancipirt, բայց ոչ թեթեւօրիկ: Իսկ առաջինը թէև այնքան լայն հայեացքներով աչքի չէ ընկնում՝ այնուամենայնիւ գոնէ ընթռնում է իր ամուսնուն՝ Նա սկզբում «ընտանեկան» գիտումների պատճառով դէմ էր Շտոկմանի յանդուգն քայլերին, բայց հետզհետէ յարմարւում և նոյն իսկ աջակցում, խրախուսում է նրան:

Հաուշտադի, Բէլլինգի և Թօմսէնի դէմքէրը դրամայի վերլուծման ընթացքում մենք աշխատեցինք արդէն բաւականաչափ պարզել: Սրանք երեքն էլ իրանց ցինիզմով, հացկատակ և փոփոխական բնւորութեամբ բոլորովին նման են Շտայնհօֆին և Բալմանին («Երիտասարդութեան միութիւնը»):

Այս պարզ, բայց ուժեղ դրամայով Իբսէն կարծես մի տեսակ հաշիւ տեսաւ իր ապերախտ հայրենակիցների հետ, որոնք նրան հալածել և օտարութեան գիրկն էին մղել: Նա արտաթափեց տարիների ընթացքում իր մէջ ամբարուած ամբողջ լեղին:

XI

Առաջին երեք սօցիալական դրամաների մէջ Իբսէն իբրեւ անդրդուելի իդէալիստ ճշմարտութեան յաղթանակն էր տօնում: Վերջին դրամայում նա թէևս ըստ էութեան մնում է նոյն իդէալիստը՝ այնուամենայնիւ պէտք է նկատել, որ նրա վերջաբանից մի սքօղուած պէսսիմիզմի հով է փչում: Մենք տեսնում ենք գաղափարապաշտ մի անձնաւորութիւն և ամբողջ մի ժողովուրդ դէմադէմ կանգնած — հետեւաբար և դօկտօր Շտոկմանի խրոխտ եզրակացութիւնը՝ «ամենաուժեղ մարդը նա է, ով որ մենակ է»: 1884-ին Իբսէն գրում է մի նոր դրամա — «Վայրի Բադը» («Vildanden»), որի մէջ նրա պէսսիմիզմը արդէն աւելի լայն չափեր է ընդունում: Խախտուած հաւատքի և անյուսուածեան արձագանքն է, որ հնչում է այստեղ, կիսաքի և իրականութեան անողորմ ճնշման ներքոյ նա այլ ևս վարդապոյն ակնոցներով չէ նայում իդէալիզմի վրայ: Ընդհանրապէս մռայլ է և յուսաբեկ դրամայի ներշնչած ամբողջ տրամադրութիւնը:

Գրէգէրս Վերլէն մի մեծ վաճառականի որդի է: Ընտա-

նեկան յարկում նա ականատես է լինում իր հօր անպատկառ արարքներին: Նա զգում է, որ իր մօր վաղաժամ մահուան պատճառը հայրն է՝ իր կեանքի անբարոյական և անվայել ընթացքով: Նա շատ լաւ տեղեակ էր նաեւ թէ իր հայրը ինչ միջոցներով է հարստութիւն դիզել—«Յե՛րբ ես յիշում եմ քո բոլոր ձեռնարկութիւնները՝ ինձ թւում է թէ պատեւազմի մի դաշտ եմ տեսնում լի մարդկային խորտակուած ճակատագիրներով»:

Այս «խորտակուած ճակատագիրներին» մէկի ներկայացուցին է նախկին լէյտենանտ Էլիզաւ, որ մի ժամանակ առեւտրական ասպարէզում Վէրլէի ընկերն էր, բայց միամիտ կերպով զոհ է դառնում վերջինիս մեքենայութիւններին—մի քանի ապօրինի արարքների պատճառով խիստ պատժի է ենթարկւում և վերջը զրկւում է թէ իր դիւքից և թէ պաշտօնից: Իբրեւ մի թշուառ և ողորմելի ծերունի նա այժմ Վէրլէի շնորհիւ արտագրութիւններով է պարագում: Բայց Վէրլէն առանձին «շնորք» է ցոյց տալիս դէպի ծերունի Էլիզաւի որդին՝ Հիւլմար: Նա իր ծախսով լուսանկարչական մի արհեստանոց է կազմում Հիւլմարի համար. այդ դեռ բաւական չէ՝ Վէրլէն հոգ է տանում նոյն իսկ նրա ընտանեկան բախտաւորութեան մասին—Հիւլմարին ամուսնացնում է իր նախկին տնտեսուհի Գինա Հէսսէլի հետ, որի հետ Վէրլէն դեռ իր կնոջ կենդանութեան ժամանակ մտերիմ կապեր էր ունեցել: Անբախտ կինը մահուան անկողնում ամուսնու այս անբարոյական արարքը պատմում է Գրէգէրսին: Վերջինս մօր մահուանից յետոյ հեռանում է իր հօր մօտից և լեռներում նրա հանքային գործերն է կառավարում: Նա ամբողջ 16 տարի մնում է լեռնային առանձնութեան մէջ և ահա այսօրն երկար ժամանակից յետոյ հայրը նրան յետ է կանչում: Որդին գալիս է, առանց իմանալու թէ ինչու: Հայրը առաջարկում է նրան իբրեւ բաժնետէր մտնել իր գործերի մէջ, բայց նա հրաժարւում է, որովհետ տեղեկանում է Հիւլմարին արած նրա «շնորքի» մասին և միւս կողմից լսում է, որ իր հայրը մտադիր է երկրորդ անգամ ամուսնանալ՝ իր նոր տնտեսուհի տիկին Սէօրբիի հետ: Գրէգէրս երեսովն է տալիս իր հօր ամբողջ արարմունքը և հրաժարւում է ոչ միայն նրա ժառանգութիւնից, այլև այդպիսի հօր հետ միասին միևնոյն յարկի տակն ապրելուց: Նա հեռանում, գնում է Հիւլմար Էլիզաւի մօտ, որպէս զի իր հօր մեղքերը քաւէ:

Բայց ինչո՞վ էր նա այս մեղքերը քաւելու: Գրէգէրս «արդարասիրութեան տենդով» բռնուած մի իդէալիստ էր. նրա կարծիքով Հիւլմարի ընտանեկան կեանքը «ստույթեան վրայ է

հիմնուած և նա իր նուիրական նպատակն է համարում փարատել այդ ստուծիւնը, լոյս սփռել իր մանկութեան ընկերոջ՝ Հիւլմարի ընտանեկան կեանքի վրայ։ Նա խորատէս համոզուած էր, որ այս լոյսի հետ միասին կը բացուի և նրա ընտանեկան բախտաւորութեան արեւը։ Թէ որքան սխալուած էր լեռնորում կազմակերպուած այս միամիտ, անփորձ իդէալիստը—սա մենք չուտով կը տեսնենք։

Հիւլմար ծոյլ, անգործունեայ և վերին աստիճանի եսական մի անձնաւորութիւն է։ Լուսանկարչական արհեստանոցը ձեռք բերելու համար նա երբեք քրտինք չէր թափել, ամեն ինչ ծերունի Վէրլէի փողովն էր գլուխ եկել։ Վերջինս շարունակում էր մինչեւ իսկ ծածուկ կերպով օգնել նրա կնոջը՝ Գինային։ Իսկ արհեստանոցի համարեա ամբողջ գրադմունքը ծանրացած էր իր կնոջ և միակ աղջկայ՝ Հէդվիգի ուսերին։ Շարունակ ծուլութեան մէջ թաղուած՝ նա միայն մի ցնորքով էր ապրում—թէ նա մի մեծ գիւտ է անելու։ Այս հիւանդոտ երեւակայութեան աղբիւրը այն ինքնավստահութիւնն էր, որ նա տածում էր դէպի իր անձը, ինքը իր աչքին մի մեծութիւն էր թւում, որովհետեւ չրջապատողները նրան նոյնպէս մի մեծութիւն էին համարում։ Ինչպէս մօտիկ աղգականների, այնպէս էլ իր կնոջ և աղջկայ առաջ նա իրրեւ տղամարդ մի կատարելութիւն էր ներկայացնում, որովհետեւ այս միամիտների առաջ նա գիտէր իր դատարկութիւնը պօղել—նրա միակ շնորքն էր «ոտանաւորներ և ուրիշների մաքերը սիրուն կերպով արտասանել»։ Իսկ մասնաւորապէս կանանց ոչ մի բանով հեշտ չէր գրաւել ինչքան այս առաւելութեամբ։ Չը մոռանանք նկատել, որ սրա հետ միասին նա ունէր էլի մի առաւելութիւն՝ նոյնքան գրաւիչ և կանանց չրջանում յաջողութեան ճանապարհ հարթող—արտաքին գեղեցկութիւն։

Իր անգործունէութեամբ և ոչ այնքան նախանձելի բարեկեցութեամբ հանդերձ՝ Հիւլմարը իրան բաւական երջանիկ էր զգում։ Նրան մեծ գոհունակութիւն էր պատճառում մանաւանդ այն հանգամանքը, որ «դատարկ սենեակը վարձուեց»—նրա մօտ բացի Գրէգէրսից ապրում էին նաև երկու ուրիշ մարդիկ՝ աստուածաբան Մօլլիգ, որ «միշտ հարբած էր» և բժիշկ Րէլինգ։ Բայց նա անտեղեակ էր թէ այս «սենեակ վարձողը» ինչ դիտաւորութեամբ էր եկել իր մօտ և թէ ինչպէս կարճ ժամանակուայ ընթացքում նրա ընտանեկան երջանկութիւնը պէտք է վրդովուէր։

Հիւլմարի մօտն էր ապրում և նրա ծերունի հայրը՝ Էկդալ, որի անցակալի և դժբախտ ճակատագրի մասին մենք վե-

րեւը արդէն ակնարկեցինք, Իբրեւ նախկին զինուորական նա այժմ դարձեալ «որսորդութեամբ» էր պարապում, բայց սա իսկական որսորդութիւն չէր, այլ երախայական մի խաղ, Վերնայարկի մի ողորմելի սենեակում նա Ծննդեան տօնի ծառերից մի փոքրիկ անտառ էր կառուցել, իսկ անտառի «բնակիչներն» էին մի քանի հաւեր, աղանձներ և ճագարներ, Բայց կենդանական այս փոքրիկ ընտանիքի ամենահետաքրքիր անդամն էր մի թեւազուրկ վայրի բադ, որին մի ժամանակ վիրաւորել էր կալուածատէր Վէրլի որսորդական գնտալը և որը մի կերպ ազատուելով այժմ Հէգլիի սեփականութիւնն էր կազմում, Եւ փոքրիկ Հէգլիի պարծնում էր իր այս «սեփականութեամբ» ու մի առանձին խնամքով էր վերաբերում դէպի այդ կենդանին:

Ինչպէս նկատեցինք, Գրէգէրսի նպատակն էր լոյս սփռել Հիալմարի ընտանեկան կեանքի վրայ, փարատել այն մթութիւնը, որ սրտաւրէն էր նրա աչքերից և առաջնորդել նրան դէպի ճշմարտութեան ճանապարհը: Հէնց այս դիտաւորութեամբ էլ նա մուտք գործեց Հիալմարի տունը: Եւ ահա ինչ ենք տեսնում—միևնոյն յարկի տակ՝ կեանքի փորձառութեամբ դեռ չը պատուաստուած իդէալիզմը և նոյն կեանքի անողորմ ճշման տակ կազմակերպուած իդէալիզմը դէմ առ դէմ կանգնած: Այս ներհակ սկզբունքները մարմնացած են երկու անձնաւորութիւնների մէջ—Գրէգէրս և դօկտօր Բէլլինգ, որոնք ներկայանում են իբրեւ մի-մի տարբեր աշխարհայեացքի բեւեռներ, Առաջինը դեռ օգային բարձունքներումն է սաւառնում, հօր անվայել արարքներից զղուած, բայց ոչ հիասթափուած, իդէալիզմի խանդավառութեամբ զինուած: Երկրորդը ճանաչում էր կեանքը իր անարկու ծանրութեամբ և անողորմութեամբ, նա ըմբռնում էր այն խոշոր և անխորտակելի անդունդը, որ գոյութիւն ունի կեանքի և իդէալիզմի վարդազոյն հեռանկարի մէջ: Ինչպէս շուտով կը տեսնենք, գործնականութեան փիլիսոփայութիւնն է, որ մարմնացած է այս տարօրինակ, բայց հետաքրքիր բժշկի մէջ: Սրանցից ամեն մէկը իր տեսակետից է ճանաչում և գնահատում Հիալմարին: Գրէգէրսի կարծիքով նա մի ընտիր դաստիարակութիւն է ստացել՝ հետեւաբար «իդէալական պահանջը երբէք չէ կարող մոռացութեան տալ»—այն ինչ Բէլլինգի կարծիքով նա կրթուել է երկու «անպէտք, հիստերիկ օրիորդ մօրաքոյրերի ձեռքով», որոնք իբրեւ նրա «հոգեմայրեր» մեծ ապագայ էին գուշակում իրանց սանիկին:

Դրամայի ամբողջ ընթացքը անուղղակի կերպով այս երկու աշխարհայեացքի ընդհարման պատմութիւնն է, որ և առաջնորդում է դէպի իդէալիստ Գրէգէրսի ցաւալի պարտու-

թիւնը—գաղափարականութեան անգորութիւնը և միջակ մարդկանց ու գործնական աշխարհայեացքի յաղթանակը:

Գրէգէրս փայլուն յոյսերով և մեծամեծ ակնկալութիւններով սկսում է իր «միսիան»—«Դու մի թունաւորուած ճահճի մէջ ես ընկել. դու տառապում ես մի յամրոնթաց հիւանդութեամբ և արդէն հասել ես մթութեան մէջ մեռնելու աստիճանին»—նկատում է նա իր միամիտ բարեկամին: Վերջապէս նա ուղղակի յայտնում է Հիւլմարին նրա կնոջ անցեալի մութ պատմութիւնը: Գրէգէրս կատարելապէս համոզուած էր, որ Հիւլմարը ներողամտութեամբ կը վերաբերուի գէպի իր կինը և կսկսէ նրա հետ ընտանեկան մի նոր կենակցութիւն՝ «ճշմարտութեամբ և առանց որ և է գաղտնիքի»: Սակայն այս անփորձ իդէալիստին վիճակուած էր մի ողբերգական յուսախարութիւն: Զայրոյթից նա սկսում է անկանոն կեանք վարել և վճռում է նոյն իսկ հեռանալ իր կնոջ մօտից: Այս դեռ բաւական չէ՝ «էկզալեան անուան և արժանապատուութեան նախանձախնդիր» Հիւլմարը այժմ կասկածում է իր միակ աղջկայ՝ Հէդվիգի օրինաւոր ծագման մասին—այն Հէդվիգի, որ այնքան մաքուր և անկեղծ զգացմունքով սիրում էր իր հօրը: Բայց այս անմեղ, նորափթիթ և վերին աստիճանի զգայուն աղջիկը ամենաանողորմ կերպով պէտք է զոհուէր իր անարժան հօր քմահաճոյքներին: Հէդվիգը ոչ միայն այս վերջինի անհասկացողութեան զոհն է, այլ և մաքուր, անխարդախ զգացմունքի և իսկական իդէալիզմի ողբերգական էմբլէման:

Հէդվիգ 14 տարեկան էր, հետևաբար գտնւում էր իր մատաղ հասակի փոխանցիկ շրջանում, որ շատ «փափուկ է և վտանգաւոր» և երբ «ձայնը փոխւում է»: Այս վտանգաւոր շրջանի սիմբոլիքական արտայայտութիւնն այն է, որ ըստ իր մօր վկայութեան՝ նա սկսել էր խոհանոցում «կրակի հետ խաղալ»: Մայրը այս տեսակ խաղի առաջ կարող էր առնել, այն ինչ իսկական կրակի առկայծուելու և անակնկալ հրդեհի բռնկման մասին ոչ ոք հոգ չէր տանում. միայն հեռատես զօկտօր Բէլլինգն էր, որ նախզգում էր Հէդվիգի տխուր ճակատագիրը:

Այս զգայուն և խորաթափանց աղջիկը մեծ տխրութեամբ նկատելով, որ իր հայրը իրան այլ ևս չէ սիրում՝ իբրև գրաւական իր անփոփոխ զգացմունքի՝ պատրաստ է սպանել նոյն իսկ իր սիրած վայրի բաղին—այս «զարմանալի» կենդանուն, որին «ոչ ոք չէր ճանաչում և ոչ ոք չը գիտէր թէ որտեղից է գալիս», բայց որը իր առանձնութեան մէջ փոքրիկ Հէդվիգի քրնքոյշ խնամատարութիւնն էր վայելում:

Վայրի բաղն սպանելու միտքը պատկանում էր Գրէգէր-

սին, որ Հիալմարի վրայ ազդելու և դառն յուսախաբույթեան չենթարկուելու համար՝ ցանկանում էր այս վերջին միջոցն էլ գործ դնել, Իսկ Րէլլինգը, որ ճանաչում էր «անուղղելի» Հիալմարին՝ նախազգուշացնում է Գրէգէրսին և խորհուրդ է տալիս ի նկատի առնել և Հէդվիգի զգայութիւնը։ Սակայն վերջինս Գրէգէրսի ազդեցութեան ենթարկուած՝ յանուն դէպի իր հայրը տածած զգացմունքի՝ յանձն է առնում խոշոր զոհաբերութիւնը — գնդակը ձեռքին նա մտնում է ներքնասենեակը վայրի բաղին սպանելու Բայց ահա այստեղ նա կողքի սենեակից լսում է Գրէգէրսի և իր հօր մէջ տեղի ունեցած խօսակցութիւնը, որ և անմիջապէս իր համար ճակատագրական պէտք է լինէր։ Նա տեղեկանում է, որ իր հայրը ոչ միայն իրան այլևս չէ սիրում, բայց և չէ հաւատում իր սիրոյ և զգացմունքի անկեղծութեանը։ Սակայն ամենաանտանելին Հէդվիգի համար այն էր, որ նա լսում է իր ծագման մասին կասկածներ իր հօրից։ Այս բոլորից յետոյ դժբաղդ Հէդվիգը իր ձեռքի գնդակով փոխանակ վայրի բաղին՝ իր սեփական կեանքին է վերջ տալիս — և այս հէնց այն րոպէին, երբ Հիալմարը հեգնական կերպով հարցնում էր — «... Եթէ ուրիշները գալու լինէին և լիառատ ձեռներով առաջարկէին երախային (Հէդվիգին)՝ հեռացիր նրանից (հօրից), մեզ մօտ դու կը վայելես կեանքի հաճոյքը — և եթէ ես ասէի — Հէդվիգ պատրաստ ես կեանքդ ինձ համար զոհելու (ծիծաղում է հեգնօրէն)։ Այո, շատ չնորհակալ եմ, դիտեմ թէ ինչ պատասխան պէտք է ստանայի»։

Եւ խստասիրտ հայրը նոյն ակնթարթում «պատասխանն» ստանում է — կողքի սենեակից լսում է ատրճանակի ձայնը։

Գրէգէրս զգալով իր ծանր պատասխանատուութիւնը՝ մխիթարւում էր զոնէ նրանով, որ «Հէդվիգի մահը իզուր չէ անցնելու», որ իր «կեանքի նպատակը» պսակուելու է, որ «վիշտը բարձրացնելու է Հիալմարին»։ Սակայն դօկտօր Րէլլինգը իրաւամբ պատասխանում է — «Մարդիկ սովորաբար բարձրանում են, երբ վշտով լի խմբւում են մի ղիակի շուրջ, բայց գիտէ՞ք դա մինչև երբ է տեւելու»։

— «Միթէ դա մինչև կեանքի վերջը չէ տեւելու» — հարցնում է միամիտ Գրիգէրսը։

— «Երեք քառորդ տարուց յետոյ փոքրիկ Հէդվիգը նրա (Հիալմարի) համար ուրիշ բան չէ, բայց եթէ մի սիրուն դէլլամացիայի նիւթ»։

— Եւ այդ ասում էք Հիալմար էկզալի մասին»։

— «Մենք կը խօսենք դեռ՝ երբ նրա զերեզմանի վրայ թա-

ռամած կը լինի առաջին խոտը: Դուք կը լսէք դեռ թէ ինչպէս նա պիտի հեկեկայ «հայրական գրկից վաղաժամ խլուած դաւակի մասին...»:

—Եթէ դուք իրաւունք ունէք և ոչ թէ ես, այն ժամանակ կեանքը այլևս կեանքի գին չունի»:

Եւ յուսարեկ իղէալիստը գնում է իր ճակատագիրը վայելելու—«սեղանի վրայ տասերեքերորդը լինելու»:

Այս բնորոշ վերջաբանով կարծէք իղէալիզմի սնանկութիւնն է յայտարարում: Այս սնանկութիւնը վաղուց պարզուած էր Րէլլինգի համար: Նա շատ լաւ էր ճանաչում այն «աստուածապատկերը», որի առաջ երգրպագում էր Գրէգէրս: «Դուք մի հիւանդ մարդ էք»—նկատում է նա վերջինիս—«Եւ ձեր հիւանդութիւնը բարդ է. առաջին այն խիստ ճշմարտութեան տենդը և երկրորդ, որ աւելի վատթար է, մի պաշտամունքի խելագարութեամբ բռնուած՝ շարունակ երեւակայութեամբ էք ապրում. ձեր շրջապատից դուքս միշտ հիացմունքի մի առարկայ էք ուրոնում»:

—«Այդ առարկան ի հարկէ ես իմ շրջապատից դուրս պէտք է փնտռեմ»—պատասխանում է Գրէգէրս:

—Բայց դուք չափազանց սխալուում էք այն հրաշքների վերաբերմամբ, որոնք կարծում էք թէ տեսնում և լսում էք ձեր շուրջը: Դուք ձեր իղէալական պահանջով նորից մի խրճիթ էք մուտք գործել, այս տանը սակայն բացակայում են վնասող մարդիկ»:

—«Եթէ դուք Հիալմար Էկդալի մասին աւելի լաւ կարծիք չունէք, այն ժամանակ ինչ հաճոյք էք գգում շարունակ նրա հետ լինելուց»:

—Տէր Աստուած. ես պէտք է ակնածութեամբ նկատեմ, որ մի տեսակ բժիշկ եմ. այս պատճառով պէտք է հոգ տանեմ այն խեղճ հիւանդի մասին, որի հետ միևնոյն տանն եմ ապրում»:

—Ի՜նչ էք ասում. Հիալմար Էկդալ հիւանդ է»:

—Մարդիկ դժբախտաբար բոլորն էլ մի քիչ հիւանդ են»:

—«Եւ ի՜նչ բուժիչ միջոց էք գործ դնում Հիալմարի համար»:

«Իմ սովորական միջոցը. ես հոգ եմ տանում նրա կենսաստուծիւնը հաստատ պահել»:

—Կենսաստուծիւն. թէ գուցէ ես լաւ չը լսեցի»:

—Այո, ես ասացի կենսաստուծիւն, որովհետեւ, տեսնում էք, կենսաստուծիւնը մի գրաւիչ սկզբունք է»:

Եւ երբ Գրէգէրս խօսում է լէյտենանտ Վէրլէի որսորդա-

կան զիդէալներին»՝ այն ժամանակ դոկտոր Բէլլինգ ահա թէ ինչ է նկատում—«A propos, պարոն Վէրլէ, իզուր էք գործածում օտար խօսքը—«իդէալներ»։ Կէ որ մենք ունենք նօրվէզական սիրուն խօսքը—«ստույթիւններ»։—«Կարծում էք այս երկուսը միմեանց նման են»—շուարած հարցնում է Գրէգէրս։

—Մօտաւորապէս այնպէս, ինչպէս տիֆը և բորբոսային ջերմը։

—Պարոն բժիշկ, մինչև Հիալմարին չազատեմ ձեր ձեռքերից՝ ես չեմ կարող ինձ հանգիստ զգալ։

—Դա շատ աւելի վատ կը լինի նրա համար։ Եթէ դուք խլեք մի միջակ մարդուց կենսաստուիւնը՝ այն ժամանակ խլած կը լինեք եւ նրա բախտաւորութիւնը։

Այս վերջին խորիմաստ հրահանգի հետ, մի շաբթուա դրերգական փորձառութիւններից յետոյ, ակամայ հաշտուեց և Գրէգէրս, որի իդէալիզմը, վերացական յափշտակութիւնը հանդիպելով «միջակութեան» ապառաժին՝ ջախջախուեց։ Հիասթափութեան թախիծը ճակատին նա ստիպուած էր հրաժարուել ոչ միայն իր իդէալներից, այլ և կեանքից—տասերեքերորդ ճակատագրական թիւը նրան էր վիճակուել։ Այս հետեւանքն անխուսափելի էր, որովհետեւ, ինչպէս սրամիտ կերպով նկատում է կին զրոյ Լու Անգրէաս Սալօմէն, նա համոզուեց, որ միջակ մարդկանց մօտ «ճշմարտութիւնը անհրաժեշտ կերպով երեւան է գալիս իբրեւ մի աւազակ, որ միշտ աւելի է պահանջում քան թէ տալիս է»։ Իսկ ներկայ դէպքում պահանջը, ստանալիքը շատ ծանր էր, իսկ տուրքը համարեա ոչինչ։ Այս «ստանալիքներից», Գրէգէրսի իդէալիզմի զոհերից ամենաողբերգականը անշուշտ մատաղահաս Հէդվիգն է, այս տարաբախտ, անմեղ և վերին աստիճանի նրբազգած աղջիկը, որ շարունակ անհուն սէր և վստահութիւն էր տածում դէպի իր անարժան հայրը և որը սակայն իր «աչքերը պէտք է բաց անէր»՝ խալոյն և յաւիտեան փակելու համար։ Վայրի բազը թշուառ Հէդվիգի սիմօլիկական պատկերն է։ Ինչպէս կենդանիների փոքրիկ ընտանիքում՝ հաւերի, աղաւնիների և ճագարների մէջ այս վիրաւորուած կենդանին քաշ էր տալիս իր առանձնութեան օրերը, այնպէս էլ էկզալի խայտառակ ընտանիքում Հէդվիգը մի վայրի բազ էր, միայն այն տարբերութեամբ, որ բազը թեւաղորկ լինելուց յետոյ շարունակում էր դեռ ապրել, իսկ Հէդվիգի հոգեկան գնդակահարութիւնը ճակատագրական էր, անվերականգնելի։ Անողորմ հայրը փշրել էր նրա զգայուն սիրտը, այդ պատճառով առանց մի ակնթարթ անգամ դանդաղելու պէտք է փշրուէր և նրա կեանքը։

Որ Գրէգէրսի պարտութիւնը, նրա տխուր հիասթափութիւնը իդէալիզմի անզօրութիւնն է արտայայտում—սա անհերքելի է։ Սակայն միանգամայն սխալ կը լինէր մտածել, որ Իրսէն առհասարակ իդէալիզմի անանկութիւնն է յայտարարում, չէ հաւատում գաղափարականութեան յաղթանակին։ «Վայրի բաղի» մոայլ բովանդակութիւնից այս տեսակ եզրակացութիւն հանել՝ նշանակում է բոլորովին խեղաթիւրել Իրսէնի ոգին։ Մեծ դրամատուրգը այս ծանրաշունչ ստեղծագործութեամբ երբէք չը շեղուեց իր գաղափարապաշտ ուղղութիւնից, այլ հայեացքը դէպի իրականութեան հեռանկարը յառած՝ մոայլ բայց ճշգրիտ գոյներով մի անգամ էլ նկարագրեց այն ընդհարումը, ուժեղ հակասութիւնը, որ գոյութիւն ունի կեանքի և իդէալի մէջ։ Հիւսիմարի կամ աւելի ճիշտ՝ Րէլլինգի անձնաւորութեամբ նա պատկերացնում է առօրեայ «միջակութիւնը» իր գաղափարամարտ ոյժով։ Իսկ Գրէգէրս Վէրլէն վերարտադրում է կեանքից կտրուած, իրականութեան հողից զուրկ իդէալիզմը, որը աւելի շուտ օգային է քան թէ առողջ, բովանդակալից։ Այնպէս որ Իրսէն անուղղակի կերպով երեւան է գալիս իբրև կենսունակ, գործնական իդէալիզմի քարոզիչ։

Թէ նրա հաւատքը դիպի իդէալիզմը անխախտ էր, սրա ապացոյցը այն այսպէս թէ այնպէս լաւատես տրամադրութեամբ համակուած դրաման, որ լոյս տեսաւ «Վայրի բաղից» յետոյ—«Րօսմէրսիով»։

Վ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ

(Կը ժառուցակուի)